

МОВНІ ЗАСОБИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕКСПРЕСИВНОСТІ У «ЩОДЕННИКУ» ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА

Ім'я Олександра Довженка відоме не тільки в Україні, а й в усьому світі. Це знакова постать української культури ХХ століття: оригінальний і самобутній майстер слова, кінодраматург, режисер-новатор, який створив власну поетику кіно, художник, державний і громадський діяч. Лише в наш час стало можливим прочитання всієї творчої спадщини митця. «Щоденник» – один із геніальних творів письменника, який є не лише документом часу, а й видатним літературним твором. Його буде цікаво дослідити як літературознавцю, так і лінгвісту, адже він притягує силою естетичного впливу художніх образів, цікавим добором мовних засобів. Ідіостиль О. Довженка – це поєднання літературної й індивідуально-авторської мови, виважене співвідношення емоційно-насиченої і нейтральної лексики, майстерне володіння художньо-образною палітрою. Митець досить тонко відчував слово, умів ним вільно й вибагливо орудувати, рідна мова була для письменника невичерпним джерелом поповнення яскравих виражальних засобів.

Особливої уваги заслуговує експресивна лексика, яка у «Щоденнику» О. Довженка є частовживаною. Для передачі емоцій, переживань, вражень та висновків про явища, предмети навколишнього середовища, оцінок служать експресивні одиниці мови.

У сучасному мовознавстві послуговуються різними термінами на позначення лексичних одиниць, що виконують не лише номінативну, а й експресивну функції: «емоційна лексика», «емоційно забарвлена лексика», «емоційно-експресивно забарвлена лексика», «експресивна лексика»,

«експресивно-стилістична лексика», «зображально-виражальні лексичні засоби», «образна лексика» тощо. Велику кількість термінів можна пояснити наявністю в науковій літературі різних концепцій і тлумачень проблеми експресивності, появою в лінгвістиці нових напрямів і методик дослідження семантики слова, беруть до уваги людський фактор, зв'язок раціонального та емоційного.

Проаналізувавши роботи українських та зарубіжних учених із проблеми визначення експресивності (Н. Бойко, В. Виноградова, Є. Галкіної-Федорук, С. Єрмоленко, А. Коваль, Т. Коваль, Л. Мацько, М. Пилинського, Л. Ставицької, В. Телії, О. Тодор, В. Чабаненка та ін.), робимо висновок, що це питання до сьогодні залишається дискусійним, таким, що потребує дослідницьких зусиль, спрямованих на її вивчення, пояснення, обґрунтування, адже ця категорія стилістики є сферою перетину лінгвістики, психології, філософії, що визначають мову як об'єкт дослідження.

Як зазначають дослідники експресивності, мовну основу мовленнєвої експресії складають емоційність та оцінність (В. Виноградов, Ш. Баллі), чи тільки оцінність, чи образність і оцінність. В. Виноградов писав: «Слово переливає експресивними фарбами соціального середовища. Відображаючи особистість (індивідуальну чи колективну) суб'єкта мовлення, характеризуючи його оцінку дійсності, воно кваліфікує його як представника тієї чи іншої суспільної групи. Це коло відтінків, що виражені словом, називають експресією слова» [4, с. 21].

Науковець В. Чабаненко розглядає мовну експресію як таку, «...що спирається на цілий комплекс психічних, соціальних та лінгвістичних чинників і виявляється як інтенсифікація виразності повідомлюваного, як збільшення впливаючої сили висловлювання» [9, с. 7].

Більшість лінгвістів (Ш. Баллі, В. Виноградов, В. Чабаненко, В. Русанівський, С. Єрмоленко та ін.) вважають, що експресивність можуть набувати будь-які одиниці мови: «експресія вираження іманентно властива всій мові, а отже, дає про себе знати в будь-якій сфері життєдіяльності» [7, с. 167].

Експресивність – властивість мовної одиниці підсилювати логічний та емоційний зміст висловленого, виступати засобом суб'єктивного увиразнення мови. Н. Бойко визначає експресивність як семантичну (внутрішню) субкатегорію, своєрідну «призму», через яку осмислюються емотивно-оцінні значеннєві плани, пов'язані з певними звуковими комплексами [3, с. 9], це «універсальна інтегральна категорія, яка забезпечує можливість експресивного маркування будь-якого фрагмента картини світу» [1, с. 21]. Мовознавиця наголошує на тому, що категорія експресивності в українському та зарубіжному мовознавстві «розглядається як психолінгвістична, соціолінгвістична чи власне лінгвістична сутність і вивчається в ономасіологічному, семантичному, синтаксичному та лінгвостилістичному аспектах» [2, с. 15].

Експресивність як внутрішньомовна категорія, властивість мовного знака деавтоматизує його сприйняття, загострює увагу, активізує мислення людини, передає ставлення мовця до висловлюваного, викликає в читачів напругу емоцій і почуттів. Експресивність, емоційне увиразнення мови твору є його невід'ємним стилетвірним чинником, адже охоплює всі мовні рівні, розкриває стилістичний потенціал виразових можливостей мови.

Експресивність – поняття комунікативно-функціональне, мовленнєве. На думку більшості дослідників, абсолютно нейтральних контекстів не існує.

У лінгвостилістиці виділяють експресивність емоційну (емотивну), експресивність раціонального характеру (раціонально-оцінну), експресивність функціональну як вираження відношень у процесі пізнання та спілкування, що супроводжується оцінкою.

Щоденник – це комунікативний текст, а будь-яке комунікативне утворення неможливо досліджувати, не враховуючи ситуації спілкування, факторів адресат-адресант тексту, нової та фонові інформації тощо. Для процесу комунікації важливо, щоб інформація була правильно сприйнятою й зрозумілою. У щоденнику адресат і адресант – це одна особа, автор, а отже, інформацію автор передає для себе, так, як зручно йому, тому фактор адресата пов'язаний з

експресивною функцією мови; усе пронизано суб'єктивним ставленням до того, про що він пише.

Мовні засоби поза контекстом можуть лише надати мовцю можливість для створення експресивності (виразності) мовлення, тобто це потенційно експресивні засоби. Вони стають реально експресивними в контексті спілкування, у мовленні.

Експресивність, виразність мовлення визначаємо й оцінюємо конкретно, відповідно до кожної сфери й ситуації комунікації, мети й завдань, які ставить перед собою автор, тобто прагматичний аспект впливатиме на відбір мовних засобів. Отже, експресивність – це поняття перш за все комунікативне, мовленнєве, істинна експресія виникає, в основному, в мовленні, при організації повідомлення.

У трактуванні експресивності як виразності виявляються взаємопов'язаними поняття експресивність та емоційність. Вони нерідко змішуються, вживаються синонімічно, тобто вважаються тотожними, взаємозамінними чи розглядаються у співвідношенні один до одного як частина й ціле. На необхідності їх розмежування наголошувала Л. Мацько: емоційність не завжди є експресивною, вона може мати нейтральне вираження, а експресивність породжується не тільки емоціями, а й мисленням, інтелектом, волею, етикою та естетикою, конкретним світосприйманням мовців. Тому експресивність є значно ширшим від емоційності поняттям і може охоплювати мовне вираження всіх, а не тільки емоційних сфер життя [6, с. 189].

Отже, поняття емоційності й експресивності належать різним планам, різним системам виміру, вони не можуть співвідноситися ні як рівні, ні як різні за обсягом. Вони не взаємозамінні, оскільки перебувають у відношенні додаткової дистрибуції один до одного. Емоційність становить компонент значення слова й мовної форми і в цьому сенсі є елементом мовної системи. Експресивність виникає в результаті відбору та застосування мовних одиниць у процесі комунікації й тому не входить до значення слова і мовної форми.

Думку про розмежування експресивності та емоційності поділяють інші лінгвісти. І. Білодід зазначає, що «експресивно забарвлена лексика – це лексика характеризує й оцінна; в емоційно забарвленій лексиці, крім елементів характеристики й оцінки, є елементи відбиття почуттів мовця – його симпатії, ласкавої прихильності, зворушеності, захоплення або, навпаки, незадоволення, обурення, відрази... Емоційність можна розглядати як частковий вияв експресивності, оскільки емоційна лексика завжди експресивна, тоді як експресивні лексичні засоби не обов'язково повинні бути емоційними» [8, с. 93].

Мова щоденникових записів О. Довженка багата на експресиви, які допомагають створювати індивідуально-авторську картину світу, надають тексту незвичної, нестандартної образності та емоційності.

У «Щоденнику» О. Довженка 1941-1956 рр. можна виділити такі стилістичні засоби експресивності текстів:

1. З метою посилення показу картини горя, страждання українського народу в роки Великої Вітчизняної війни автор вживає **лексичні повтори**: *Виють собаки, віщують недолю, і небачені птави літають уночі над селом і віщують недолю. І реве худоба уночі, і віщує недолю. Біжать миші степами незчисленні на схід і віщують недолю* [5, с. 62]; *Плакала вона вся, обливала сльозами твою дорогу, а ти дивився на неї через свої окуляри і через шкло закритої машини і нічого не бачив, бо не хотів бачити, сліпче. Плакала, ой як плакала! Ні одна країна у світі так не плакала. Так плакали навіть старі діди, що очі опухали од сліз* [5, с. 92]; *Страшенні діла роблять на Україні. Страшенні діла. Уже знищено багато мільйонів людей, а скільки вимре од голоду, од снарядів, од бомб і розстрілів, одному Богу відомо* [5, с. 132].

2. Виразально-підсилювальну функцію в авторському мовленні відіграє вживання **антонімічних пар**, причому стилістично навантаженими є здебільшого контекстуальні антоніми: *Всяка буває душа – одна, як Дніпро, друга часом, як калюжа, по кісточки, а часом буває так, що і калюжки нема* [5, с. 122]; *Німці вибирають кращих дівчат. Кращих, розумних, привітних. Не горбатих же й репаних* [5, с. 122]. Експресивності сприяє використання

синонімів і антонімів в одному реченні: **Замучені, зганьблені, голодні, нещасні** жінки **плакали, цілували** наших бійців, цілували все, що було на них, цілували зброю, **припадали до холодних танків на снігу і поливали їх горючими** сльозами. **І на все це не можна було нікому дивитися без сліз. Радість і горе.** То сльози наших **матерів**, нашої розтерзаної многотраждальної **України** [5, с. 59].

3. Потужним засобом експресії є й **протиставлення з оцінною характеристикою**, що дозволяють зосередити увагу на основному, найболючішому, висловити свої почуття, враження від побаченого, змалювати психологічний стан автора: **Коли подумаю часом, що навіть мізерний N збирається розстріляти мільйони українців, як це недавно заявив гомеопатичний поетик, робиться так сумно на душі, що й не сказати. Скільки темної шушвалі ненавидить наш народ! Скільки нужі повзає по народному тілу** [5, с. 87]; **По тротуару проходять люди. Ні одного гарного обличчя, ні одного привітного образу, ні одної стрункої чіткої фігури. Обдерті старі і молоді ходять без будь-яких знаків людської гідності в позах. Вони нагадують муляжі чи розхлябані потвори. Вигляд такий, наче у них вийнято мозок** [5, с. 181].

4. Важливим лексичним засобом створення експресивності тексту є **синонімічні ряди з наростаючою експресивністю** (іменники, прикметники, дієслова): **Жінки були злі і страшні! Це була сама ненависть** [5, с. 57]; **Стогне земля підо мною, стогне, тужить, стугонить, чує недолю** [5, с. 62]; **Насувається сила ворожа, закута в залізо і сталь, іде смерть наша. Іде смерть, наша наруга** [5, с. 62]; **Як умирали дорогоцінні корови і як плакали над ними баби, як плакала і голосила тітка Уляна, згадуючи, як вона пестила корову, мила їй і готувала до виставки** [5, с. 65]; **А знизу, по самих густих і важких-преважких басових низах, скрипіли, гули, згасали і знову гули й ревли ревом, і плакали** **одинокими душерозпинаючими сурмами тисячі невисловлених запитань** **придушеної сірої, бідної, невеселої некрасивості** [5, с. 273]; **Хмари були важкі, темно-темно-сині, внизу зовсім чорні, а самий верх десь аж майже над нами вже пописано було великими крученими, кричущими мазками жовтої і палевої фарб** [5, с. 112].

5. Використання засобів народнопоетичної мови дозволяє увиразнити мову письменника: *Учора **раннім-рано** на зорі почався наш великий наступ* [5, с. 113]; *Село. П'ятдесят домів палає. Дві тисячі трупу, і в льоху **одна-однісінька** забита жінка* [5, с. 65]. Деяку ліричність авторського мовлення створює стилізація оповіді під *народні плачі та голосіння* (традиційні звертання, зачини, образ ворона як символ горя, нещастя): *Ой синочки мої, синочки, на кого ж ви мене покидаєте? Куди ведуть ваші дороги? Хто нагодує вас, хто вас догляне? Де загубите ви свої молоді голови? Хто повернеться? Верніться! Жита, пишеці похилились у наших степах. Верніться. На кого ж ви нас покидаєте?.. Ой діточки наші, куди вас женуть? Покидаєте ви нас на горе, на поталу, на знущання ворогу. Чи занесе ж ворон кості ваші додому? Чи побачите, чи знайдете ж ви могили наші, чи втопчуть нас у землю німці, що й сліду не стане на землі?* [5, с. 62].

6. До засобів експресивності щоденникового тексту слід віднести **фразеологічні одиниці**, здебільшого трансформовані, які допомагають авторові дати оцінку подіям, фактам, вчинкам людей: *Мабуть, сумний досвід кривавої історії нічому нас не навчив. Деяких **горбатих владик одна могила виправить**. Це важка розплата за знищення кадрів 37-го року* [5, с. 136]; *Хто **глитнув горя з повної чаші** так, як упиваються ним на Україні? Ніхто* [5, с. 203]. Використовуючи антоніми й фразеологізми в одному контексті, автор у «Щоденнику» дає осудливу оцінку тогочасним подіям: *Так **працювати і стільки віддавати, і так мало мати, і бути таким обдертим, і стільки давати державі, і бути таким обмеженим у своїх можливостях, як наш селянин, не міг би і півроку ні один газетно-музично-літературно-вокально-кабінетний, партійний лицар нашого часу. Завив би вовком*** [5, с. 134].

7. Показовим у плані посилення експресивності тексту виступає **нанизування номінативних речень**. Це дозволяє авторові створити різьочу панораму подій, де під кожним словом – підтекст, де кожне слово або фраза – це картина тогочасної дійсності: *Оточення. Загибель великих. Оточення. Агонія України. Страшний Суд. Помутилася свідомість. Все пішло прахом і димом.*

Зброю кинута. Прихід німців. Окупація. Влада. Самогон. Карти. Почуття рабства, сварка, ярмо. Гвалтування дівчат і зрада молодих жінок. Ненависть молодиць до німців, ненависть до дезертирів, їх не «приймають» жінки... горе. Усвідомлення злочину. Каяття. Листи з «неба» [5, с. 143].

Отже, здійснений аналіз свідчить, що виділені мовні засоби сприяють посиленню загальної експресивності щоденникового тексту. Їх залучення в мовну тканину тексту є цілком виправданим і доцільним, адже автор намагався передати свої переживання, враження, оцінити переважно трагічні події того часу, тобто на відбір мовних засобів впливав саме прагматичний аспект. Письменник широко послуговувався образними засобами, його мова, схвильована і лаконічна, вражає міцними, часто афористичними фразами, своєю місткістю, поетичністю. Експресивні одиниці в «Щоденнику» свідчать про індивідуально-авторське сприймання тогочасних подій, вони є засобом передачі суб'єктивного ставлення автора до описуваних осіб, дій, явищ, процесів тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бойко Н.І. Типи лексичної експресивності в українській літературній мові. Мовознавство. 2002. № 2-3. С.10-21.
2. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика: семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти. Ніжин : ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2005. 550 с.
3. Бойко Н.І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні : навч. посібник для студентів філологічних спеціальностей. Ніжин : Редакційно-видавничий відділ НДПУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
4. Виноградов В.В. О теории художественной речи. Москва : Высш. шк., 1971. 239 с.
5. Довженко О.П. Господи, пошли мені сили: Щоденник, кіноповіді, оповідання, фольклорні записи, листи, документи. Харків : Фоліо, 1994. 655 с.
6. Мацько Л.І. та ін. Стилїстика української мови : підручник. Л.І. Мацько (ред.). Київ : Вища шк., 2003. 462 с.
7. Русанівський В.М. Структура лексичної і граматичної семантики. Київ : Наукова думка, 1988. 240 с.

8. Сучасна українська літературна мова. Стилїстика. І.К. Білодїд (ред.). Київ : Наукова думка, 1973. 588 с.

9. Чабаненко В. Стилїстика експресивних засобів української мови. Запорїжжя : ЗДУ, 2002. 351 с.